

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİ

Murtəza HƏSƏNOV*

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının zəngin dövlətçilik tarixindən, xüsusilə də Birinci Dünya müharibəsi dövründə Şimali Azərbaycanda yaranmış olan və Müsəlman Şərqində ilk parlament respublikası sayılan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması araşdırılmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti öz fəaliyyəti ərzində, o cümlədən 17 aylıq aramsız fəaliyyəti dövründə həyata keçirdiyi müstəqil dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə, qəbul etdiyi yüksək səviyyəli qanunvericilik aktları və qərarları ilə Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində, xüsusən də parlament mədəniyyəti tarixində dərin və zəngin iz qoymuşdur. Azərbaycan xalqı 1991-ci ildə öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ideallarını davam etdirərək bu tarixi varislik üzərində yeni müstəqil Azərbaycan dövlətini yaratmışdır.

Açar Sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, dövlət idarəçiliyi, Azərbaycan Milli Məclisi .

PUBLIC ADMINISTRATION IN AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

ABSTRACT

The article speaks about the history of the rich statehood of the Republic of Azerbaijan, especially the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic, which was the first parliamentary republic in the Muslim East, which emerged in Northern Azerbaijan during the First World War. During its 17-month activity period, the Parliament of the Democratic Republic of Azerbaijan, with the experience of independent state building, its high-level legislative acts and decisions, has deeply and profoundly left a trace the history of Azerbaijani statehood, especially in the history of parliamentary culture. Following the restoration of its independence in 1991, the Azerbaijani people, following the ideals of the Azerbaijan Democratic Republic, created a new independent state on this historical heritage.

Key Words: Azerbaijan Democratic Republic, state administration, Azerbaijan National Assembly.

GİRİŞ

Azərbaycan qədim və zəngin dövlətçilik mədəniyyətinə malikdir. Azərbaycanın təqribən 5 min illik dövlətçilik tarixi vardır. Azərbaycan ərazisində bütün dövlət tipləri: quldarlıq, feodalizm, kapitalizm, sosializm mövcud olmuşdur.

Azərbaycan ərazisində ilk dövlət qurumları hələ eramızdan əvvəl IV minilliyin sonu - III minilliyin əvvəllərində yaranmağa başlamışdı. Zaman keçdikcə Azərbaycanın dövlətçilik mədəniyyəti daha da yüksəlmiş, ölkə ərazisində daha təkmlil və daha geniş əraziləri əhatə edən yeni dövlətlər yaranmışdı. Azərbaycan torpaqlarında Manna, İskit şahlığı, Atropatena, Albaniya, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər Böyük Səlcuq imperatorluğu, Şirvanşahlar , Eldənilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi və Əfşar imperatorluqları kimi qüdrətli dövlətlər mövcud olmuşdur. Bu dövlətlər Azərbaycanda dövlət idarəçiliyi mədəniyyətinin daha da yüksəlməsində mühüm rol oynamışlar.

* Dos., Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “Dövlət qulluğu və kadr siyasəti” kafedrası, E-mail: m_hasanoglu@yahoo.com.tr.

5 min illik tariximizdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xüsusi bir yeri var. 23 ay yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycanın dövlətçilik tarixində dərin iz qoymuşdur.

1917-ci il Rusiya inqilabı müstəqil dövlətlərin yaranmasına təkan verdi.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN YARANMASI

M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, "I cahan savaşı olmasaydı, fevral burjua inqilabı olmazdı, fevral burjua inqilabı olmasaydı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti olmazdı"(İsgəndərov, 2014: 3)

XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasında böhran vəziyyəti ilə əlaqədar islahatlar dövrü başladı. 1905-ci ildə H.Z.Tağıyev tərəfindən himayə olunan Əlimərdan bəy Topçubaşov, Şəmsi Əsədullayev, Əhməd bəy Ağayev, Ədil xan Ziyadxanov, Əli bəy Hüseynzadə və bir çox digər Azərbaycan ziyalıları türk-müsəlman əhalisinin imperiyanın mərkəzi hakimiyyət orqanlarında təmsil olunmasını, ayrı-seçkilik hallarının aradan qaldırılmasını tələb edirdilər.

Aparılan gərgin mübarizə nəticəsində Azərbaycanın tanınmış ziyalıları Əlimərdan bəy Topçubaşov, İsmayıl xan Ziyadxanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məmməd Tağı Əliyev, Əsədulla bəy Muradxanov 1906-cı ildə Rusiyanın ilk parlamentinə - I Dövlət Dumasına deputat seçilmişdilər (Mahmudov, 2004: 24-25).

1917-ci ilin fevralında Rusiyada Romanovlar mütləqiyyəti devrildi. Monarxiya rejimi aradan qaldırıldıqdan sonra hakimiyyətə gələn Müvəqqəti hökumət Cənubi Qafqazın idarəçiliyi üzrə Xüsusi Komitə yaratdı. Lakin Müvəqqəti hökumət uzun müddət hakimiyyətdə qala bilmədi. 1917-ci ilin oktyabrındakı hakimiyyət çevrilişi nəticəsində Cənubi Qafqazdan Rusiyanın Müəssislər Məclisinə seçilən deputatlar Petroqrada və Moskvaya gedə bilmədilər. Onlar 1918-ci il fevralın 14-də Tiflisdə Zaqafqaziyanın ali hakimiyyət orqanı olan Zaqafqaziya Seymini, başqa sözlə Zaqafqaziya Parlamentini yaratdılar. Lakin istər daxili, istərsə də xarici siyasət sahəsində kəskin milli mənafə ziddiyyətlərinin olması Zaqafqaziya Seymi və Birləşmiş Zaqafqaziya Cümhuriyyəti hökumətinin konkret addımlar atmasına imkan vermədi. Nəticədə 1918-ci il mayın 25-də gürcü nümayəndələr Seymdən çıxdılar və ertəsi gün - mayın 26-da Gürcüstanın müstəqilliyini elan etdilər (KAYZEN, 2018).

Seymin Azərbaycan nümayəndəliyi mayın 27-də fəvqəladə iclas keçirdi. Yaranmış vəziyyətin çətinliyini nəzərə alaraq yekdilliklə Azərbaycanın idarə olunmasını öz öhdəsinə götürməyi qərara aldı və özünü müvəqqəti Milli Şura elan etdi. M.Ə. Rəsulzadə qiyabi olaraq Milli Şuranın sədri təyin olundu. H.Ağayev, M. Seyidov onun müavinləri seçildilər. Sonra Milli Şuranın 9 nəfərdən ibarət İcraiyyə orqanı yaradıldı ki, onun da sədrliyinə F.X.Xoyski seçildi. Mayın 28-də Milli Şuranın 26 nəfərin iştirakı ilə keçirilən birinci iclasında Seymin buraxılması və Gürcüstanın istiqlaliyyətinin elan edilməsi ilə əlaqədar Azərbaycandakı vəziyyət müzakirə edildi. Şuranın üzvi X.Xasməmmədov məruzə edərək təxirə salınmadan Azərbaycanın müstəqil respublika elan edilməsinin zəruriliyini əsaslandırdı. Şuranın üzvlərindən Yusifbəyli, Şeyxülislamov, Seyidov və b. bu fikrə tərəfdar çıxdılar. Milli Şura 24 səsle Azərbaycanın istiqlaliyyətinin elan edilməsi haqqında qərar qəbul edərək (S.M Qəniyev və C. Axundov bitərəf qalmışdı), 6 bənddən ibarət İstiqlal Bəyannaməsini bəyan etdi (KAYZEN, 2017).

1918-ci ilin 28 Mayında M.Ə.Rəsulzadənin sədr seçildiyi Azərbaycan Milli Şurasının qəbul etdiyi 6 maddəlik “İstiqlal bəyannaməsi”:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqları suveren hüquqlara malikdirlər, Şərqi və Cənubi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycan tam hüquqlu müstəqil dövlətdir.

2. Müstəqil Azərbaycanın siyasi quruluş forması Xalq Cümhuriyyətidir.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlər, xüsusilə qonşu xalqlar və dövlətlərlə mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmağa çalışır.

4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz sərhədləri daxilində milliyyətindən, dinindən, sosial vəziyyəti və cinsindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlara vətəndaşlıq və siyasi hüquqlar təmin edir.

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərə azad inkişafı üçün geniş imkanlar verir.

6. Müəssislər Məclisi çağırılana qədər bütün Azərbaycanın idarəsi başında xalq seçkiləri ilə seçilmiş Milli Şura və Milli Məclis qarşısında məsuliyyət daşıyan Müvəqqəti Hökumət durur (Sərəncam, 16 may 2017-ci il).

İstiqlal bəyannaməsi elan edildikdən sonra Milli Şura F.X.Xoyskiyə hökumətin yaradılmasını tapşırırdı. Azərbaycanın ilk müvəqqəti hökuməti belə tərkibdə təqdim edildi:

F.X.Xoyski - Nazirlər Şurasının sədri, Daxili işlər naziri;

Xosrovpaşa bəy Sultanov - Hərbi nazir;

N.Yusifbəyli - Xalq maarifi və Maliyyə naziri;

M.H.Hacinski - Xarici işlər naziri;

X.B.Məlikaslanov - poçt, teleqraf və yollar naziri;

Ə.Şeyxülislamov - Əkinçilik və əmək naziri;

X.Xasməmmədov - Ədliyyə naziri;

M.Y.Cəfərov - Ticarət və sənaye naziri;

Camo Hacinski Dövlət nəzarəti naziri (Mahmudov , 2004: 29).

Eyni zamanda 1918-ci il 21 iyunda dövlət bayrağı qəbul edilib. İlk dövlət bayrağında qırmızı materialdan üstündə ağ aypara və qırmızı fonda ağ səkkiz guşəli ulduzun təsviri verilmişdir. Daha sonra 1918-ci il 9 noyabrda Azərbaycanın milli bayrağını mavi, qırmızı və yaşıl rəngli ağ aypara və səkkiz guşəli ulduzun təsviri olan bayraq kimi qəbul edilib. 1918-ci il 27 iyunda Türk dili dövlət dili kimi qəbul edilib. Dövlət gerbi haqqında ilk dəfə 1919-cu ilin martın 23-də müsabiqə elan edilmişdi. 1920-ci il yanvarın 30-da Dövlət bayrağı istisna olmaqla, digər rəmzlər üzrə daha əhatəli müsabiqə keçirmək qərara alındı . Dövlət gerbinin layihəsi də sifariş verildi. Lakin 1920-ci ilin 27 aprelindən – Azərbaycan bolşeviklər tərəfindən işğal edildikdən sonra müsabiqənin keçirilməsi mümkün olmadı və sovet Azərbaycanı öz gerbini qəbul etdi. Müəllifləri Ü.Hacıbəyli və Əhməd Cavad olan Dövlət Himnimiz Azərbaycan Milli Məclisinin 1992-ci il 27 may tarixli qərarı ilə qəbul edilib (Yaqublu, 2003: 419).

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİ

Dövlət hakimiyyəti üç qoldan ibarət idi: Azərbaycan parlamenti, Hökumət, məhkəmə hakimiyyəti. Dövlət Parlamentin qəbul etdiyi qanun və qərarlar əsasında idarə olunurdu. Parlamentdə Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün xalqlar, o cümlədən sayları çox az olan xalqlar da öz deputatları ilə təmsil olunmuşdular. İcra hakimiyyəti Hökumətə məxsus idi. Hökumət Parlament qarşısında cavabdeh idi. AXC Hökuməti 1918-ci il mayın 28-dən iyunun 16-dək Tiflisdə, iyunun 16-dan sentyabrın 17-dək Gəncədə, sentyabrın 17-dən 1920-ci il aprelin 28-dək Bakıda fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, ümumiyyətlə, mövcud olduğu qısa tarixi dövr ərzində, son dərəcə mürəkkəb və ziddiyyətli tarixi şəraitdə olduqca fəal xarici siyasət yeritdi. Azərbaycan dövləti 1920 il yanvarın 11-də Paris sülh konfransında Azərbaycan haqqında xüsusi qərar qəbul edilməsinə nail oldu. Həmin qərara əsasən, konfrans iştirakçısı olan ölkələr Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi de-fakto tanıdılar. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Türkiyə, İran, Ukrayna, Böyük Britaniya, ABŞ, Fransa, İtaliya, Belçika, Hollandiya, Yunanıstan, Polşa, İsveçrə, İsveç, Danimarka, Latviya, Litva, Estoniya, Finlandiya, Rumıniya, Almaniya, Gürcüstan, Ermənistan, Dağlılar Respublikası, Kırım və başqa ölkələrlə səfirlik və nümayəndəliklər səviyyəsində diplomatik münasibətlər yaratdı, ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr, sazişlər imzaladı (Mahmudov, 2004: 44).

Yeni yaradılmış Azərbaycan dövlətinin ilk addımlarından biri 1918-ci il iyunun 4-də Batumda Osmanlı dövləti ilə sülh və dostluq müqaviləsinin imzalanması oldu. İyun ayının 16-da Azərbaycan hökuməti Tiflisdən Gəncəyə köçdü.

O zaman Bakıda Moskvanın iradəsi ilə yaradılmış Bakı Xalq Komissarları Soveti (BXKS) - Bakı Kommunası hökmranlıq edirdi. Onun əsas özəyini daşnakpərest bolşeviklər təşkil edirdi. Bakı Kommunasının süqutundan sonra Bakıda ağalığ menşevik və eserlərin Mərkəzi Xəzər diktaturasının əlinə keçmişdi.

1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı Türkiyə və Xalq Cümhuriyyəti qoşunları tərəfindən azad edildi. Sentyabrın 17-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti fəaliyyətinin Bakı dövrü başladı. Xalq Cümhuriyyəti bütün Azərbaycan ərazisində bərqərar oldu (KAYZEN, 2017).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ali orqanı Milli Şura idi. Milli Şura 1918-ci il noyabrın 19-da "Azərbaycan Cümhuriyyətinin parlamentinin" yaradılması haqqında qanun qəbul etdi.

1918-ci ilin dekabrın 7-də Azərbaycan parlamentinin ilk iclası keçirildi. Parlamentin sədrliyinə isə Əlimərdan bəy Topçubaşov seçildi. Parlamentdə qərarlar səsvermə yolu ilə qəbul olunurdu və bütün sənədlər Azərbaycan dilində tərtib edilirdi.

Parlamentin səlahiyyətinə qanunvericilik fəaliyyəti ilə yanaşı, Azərbaycanın müstəqilliyini möhkəmləndirmək, Azərbaycanın tanınmasına nail olmaq kimi məsələlər daxil idi.

Qanunverici orqan 1919-cu ilin iyulun 21-də "Azərbaycan Respublikasının Müəssisələr Məclisinə seçkilər haqqında Əsasnamə"ni təsdiq etdi. Bərabərhüquqlu bu seçkilərdə Şərqdə ilk dəfə qadınlara kişilərlə bərabər seçki hüququ verildi.

Parlamentdə 11 komissiya- Maliyyə-büdcə komissiyası, Qanunvericilik təklifləri komissiyası, Müəssisələr Məclisinə seçkilər keçirmək üçün mərkəzi komissiya, Mandat komissiyası, Hərbi komissiya, Aqrar məsələlər komissiyası, Sorğular üzrə komissiya, Təsərrüfat-sərəncamverici məsələlər üzrə komissiya, Ölkənin istehsal qüvvələrindən istifadə üzərində nəzarət komissiyası, Nəşriyyat-redaksiya komissiyası və Fəhlə məsələləri üzrə komissiyalar fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan Parlamentində Müsavat ən böyük partiya kimi təmsil olunurdu. Parlamentdə təmsil olunan siyasi partiyalar dövlətin möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş qanun layihələri və islahat proqramları ilə qanunvericilik hakimiyyətinin fəaliyyətinə istiqamətləndirilirdilər. Onlar qüvvətli ordu yaradılması, torpaqların kəndlilər arasında pulsuz bölüşdürülməsini, 8 satlıq iş günü, söz, mətbuat, ittifaq və digər demokratik azadlıqların bərqərar edilməsinə çağırırdılar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti dövründə beş hökumət yaradılmışdır. İcraedici hakimiyyət olan Nazirlər Şurası hökumətin fəaliyyətini istiqamətləndirirdi. Nazirlər Şurasının fəaliyyəti dövründə müxtəlif məsələlər üzrə 636 qərar və sərəncam vermişdir.

İlk müvəqqəti hökumətə başçılıq edən F.Xoyski ikinci və üçüncü hökuməti də təşkil etmişdir. 1919-cu ilin martında səhhətinə görə istefa verən F.Xoyskinin əvəzinə, aprelin 14-də Nəsim bəy Yusifbəyli dördüncü hökumət kabinetini təşkil etmişdir.

1919-cu ilin sentyabrında Bakı Dövlət Universiteti təsis edildi. Təhsil sistemi milliləşdirildi. Dövlətin ərazi bütövlüyü təmin edildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ən böyük xidmətlərindən biri də dövlət himninin və üç rəngli bayrağının qəbul edilməsi idi. Bütün bunları dünya dövlətləri görür və qiymətləndirirdi.

1920-ci ilin yanvarın 11-də Paris sülh konfransının Ali Şurası Azərbaycanın müstəqilliyinin de-facto tanınması haqqında qərar qəbul etdi. Bakıda dövlətlərin nümayəndəlikləri açıldı.

1920-ci il aprelin 28-də Sovet Rusiyasının təcavüzü nəticəsində beynəlxalq aləm və dünya birliyi tərəfindən tanınmış suveren Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti quruldu (Quliyev, 2014: 43-49).

NƏTİCƏ

Qədim və zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik Azərbaycan xalqı keçmişinin müəyyən dövrlərində tarixin hökmü ilə böyük imperiyalar tərkibinə qatılmaq məcburiyyətində qalmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti məhz dünyanın siyasi nizamının yenidən qurulduğu bir vaxtda, XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın yaşadığı parlaq mədəni yüksəliş mərhələsinin məntiqi yekunu kimi meydana çıxmışdır.

1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycanın müstəqilliyini bəyan edən İstiqlal bəyannaməsi qəbul edildi. Yeni qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz üzərinə götürdüyü çətin tarixi vəzifəni imkanlarının ən son həddində çalışaraq şərəflə yerinə yetirdi. Azərbaycanın ilk Parlamenti və Hökuməti, dövlət aparatı təşkil edildi, ölkənin sərhədləri müəyyənləşdirildi, bayrağı, himni və gerbi yaradıldı, ana dili dövlət dili elan edildi, dövlət quruculuğu sahəsində ciddi tədbirlər həyata keçirildi. Ölkənin ərazi bütövlüyü və milli təhlükəsizliyi təmin edildi, qısa müddətdə yüksək döyüş qabiliyyətli

hərbi hissələr yaradıldı, milli tələblərə və demokratik prinsiplərə uyğun dövlət orqanları quruldu, maarifin və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirildi, Azərbaycanın ilk universiteti təsis olundu, təhsil milliləşdirildi, xalqın sonrakı illərdə mədəni yüksəlişi üçün zəmin hazırlayan, ictimai fikir tarixi baxımından müstəsna əhəmiyyətli işlər görüldü.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təcavüzə məruz qaldığı üçün qarşıya qoyduğu məqsədlərə tam müvəffəq ola bilmədən süquta uğrasa da, onun şüurlarda bərqərar etdiyi müstəqillik ideyası unudulmadı. Azərbaycan xalqı ötən dövr ərzində milli dövlətçilik atributlarının bir çoxunu qoruyub saxlaya bildi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin respublikada uğurla gerçəkləşdirdiyi siyasət xalqımızın tarixi-mədəni yaddaşını özünə qaytararaq milli mənlik şüurunu inkişaf etdirdi, azərbaycançılıq məfkurəsi işığında müstəqillik arzularının güclənməsi və yaxın gələcəkdə yenidən həqiqətə çevrilməsinə zəmin yaratdı.

2018-ci il may ayının 28-də müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublikanın – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100 illiyi tamam olur. Bu əlamətdar hadisənin dövlət səviyyəsində layiqincə qeyd edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında” 2017-ci il 16 may tarixli 2867 nömrəli Sərəncamına əsasən, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə müvafiq tədbirlər planının hazırlanıb həyata keçirilməsi tapşırılmışdır (Sərəncam, 16 may 2017-ci il).

2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti 10 yanvar 2018-ci il tarixli Sərəncam imzalanmışdır. Bu tədbirlərlə yanaşı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100-cü ildönümü ilə əlaqədar ölkədə və ölkə xaricində silsilə tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur (Sərəncam, 10 yanvar 2018-ci il).

ƏDƏBİYYAT

2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 10 yanvar 2018-ci il.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 16 may 2017-ci il.

İSGƏNDƏROV, Anar (2014). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 95 illiyinə həsr edilmiş Respublika elmi konfransının materialları*, Bakı, s.3.

QULİYEV, Musa (2014). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 95 illiyinə həsr edilmiş Respublika elmi konfransının materialları*, Bakı, s.43-49.

MAHMUDOV, Yaqub (2004). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, I Cild, Bakı: Lider Nəşriyyatı.

YAQUBLU, Nəsiman (2003). *Məmməd Əmin Rəsulzadə Ensiklopediyası*, Bakı: Kitab Klubu Nəşriyyatı.

KAYZEN (2017). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti*, <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-tarixi/1193/az%C9%99rbaycan-xalq-c%C3%BCmhuriyy%C9%99ti.html> [Müraciət Tarixi: 12.5.2017]

KAYZEN (2018). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması*,
<https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-tarixi/5540/az%C9%99rbaycan-xalq-c%C3%BCmhuriyy%C9%99tinin-yaranmas%C4%B1.html> [Müraciət Tarixi:
2.3.2018]